

П. Д. Гуйван

кандидат юридичних наук

заслужений юрист України, докторант

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ

Постановка проблеми. Цілком очевидно є надзвичайна важливість правового регулювання діяльності в часі суб'єктів цивільно-правових відносин. Це стосується не тільки порядку своєчасного здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, але й захисту прав та інтересів у разі їх порушення чи оспорювання. Питання про строки (терміни) виконання як регулятивного, так і охоронного зобов'язання є дуже суттєвим, адже належна поведінка учасників відносин гарантує стабільність суспільних взаємин і в такий спосіб забезпечує досягнення соціального інтересу. Від визначення моменту, з якого настає обов'язок боржника виконати певне зобов'язання, та моменту, яким закінчується такий обов'язок, тобто від встановлення строку виконання зобов'язання, залежить можливість подальшого здійснення вірителем (кредитором) свого суб'єктивного права та, зрештою, його захисту. У разі реалізації суб'єктивного права особи на судовий захист темпоральна визначеність полягає в чіткому дотриманні встановлених координат, у межах яких перебуває правова можливість задіяння державного компетентного органу для примусового захисту порушених матеріальних прав. Для реалізації можливості судового захисту необхідною умовою є юридичний факт (час або подія), з настанням якого законодавство пов'язує виникнення права на захист. Як правило, таким юридичним фактом є неналежне виконання боржником свого зобов'язання у визначений угодою термін. Саме з моментом порушення права кредитора чинне законодавство пов'язує початок реалізації передбаченої ст. 16 Цивільного кодексу України можливості правового захисту.

Надане законодавством України право на судовий захист обмежене строками давності, що встановлюють максимальний період, протягом якого особа може здійснити своє захисне право. Національний цивільний закон як загальний встановив трирічний давнісний строк, хоча в окремих випадках він може відрізнятися для тих чи інших охоронних вимог залежно від їхньої соціальної значимості або домовленості сторін. Інші, ніж ті, що зараз зазначено, періоди існування позовного домагання можуть мати місце, коли, наприклад, це передбачено правилами, що діють у сфері міжнародного цивільного обігу. Зокрема, подібні відносини можуть регламентуватися міжнародними

договорами. Наприклад, відповідно до § 1 ст. 48 Угоди про міжнародне залізничне вантажне сполучення (УМВС) позови до перевізника на підставі цієї Угоди пред'являються за вимогами про перевищення строків доставки товару – упродовж двох місяців, за іншими вимогами – протягом дев'яти місяців [1]. Міжнародним документом Нью-Йоркською Конвенцією ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажі 1974 р. запроваджено чотирирічний строк позовної давності [2]. Проте чотирирічний давнісний строк, передбачений Конвенцією, застосовується не до всіх зовнішньоекономічних договорів, а лише до тих, учасники яких перебувають на території країн-учасниць Конвенції (п. 1 ст. 3 Конвенції). Тому, скажімо, оскільки певна країна не є учасником Конвенції, її положення до правовідношення за участі сторін не будуть застосовуватися, навіть якщо сторони обрали для регулювання матеріальне право України, невід'ємною частиною якого є вказана Конвенція [3, с. 7]. Іноземне матеріальне право, зокрема стосовно позовної давності, може застосовуватися в Україні під час вирішення спорів, що виникають із зовнішньоекономічних угод, у тому разі, коли воно було обране сторонами як право для регулювання, якщо воно визнане таким, що підлягає застосуванню через приписи колізійних норм.

Та нерідко кредитор не використовує встановленого строку та звертається до суду поза його межами, втрачаючи можливість реалізувати належне йому право на позов. Тому вчені здавна ставили питання про характер позовної давності в цивільному праві та про доцільність її існування. Справді, перше враження від позовної давності таке, що її запровадження слугує лиш захистові інтересів відповідача, у разі її застосування всі переваги на боці недобросовісного порушника чужого права, а всі негаразди – на боці безтурботного кредитора чи власника [4, с. 447]. Вказана теза широко обстоювалася дореволюційними цивілістами, має вона своїх прихильників і зараз. У літературі часто зазначається, що інститут позовної давності спрямований на захист інтересів правопорушника, він обмежує право осіб на судовий захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тож постає питання, чи справедливі правові норми, котрі запроваджують позовну давність і чи розумний проміжок часу встановлено для звернення

до суду у разі виявлення особою факту порушення суб'єктивного права чи інтересу? У науковій цивілістичній літературі ці питання досліджували у своїх працях І.Є. Енгельман, Г.Ф. Шершеневич, М.М. Агарков, Д.І. Мейер, В.П. Грибанов, Б.Б. Черепакін. На сучасному етапі увагу цій проблематиці приділяють К.І. Скловський, К.Ю. Лебедєва, В.А. Рахмілович, В.І. Цікало та інші вчені. Та, попри численні публікації, єдиного підходу до юридичного оформлення правової потреби в темпоральному обмеженні матеріального права на позов не напрацьовано. Певної плутанини додає нечіткість сучасного цивільного законодавства та неоднозначність правозастосовних підходів у досліджуваній царині, коли питання щодо строків і порядку застосування механізмів давнісного інституту визначаються не нормативно, а правозастосовними органами на свій розсуд. Варто визнати, що до остаточного рішення ще далеко, прописана в законодавстві сьогодні правова побудова постійно нашоується на проблеми її практичного застосування та вступає в серйозні протиріччя із загальноцивілістичними доктринальними постулатами. Тож здійснення більш детального аналізу конкретної сутності давнісного позовного інституту в контексті його суспільного та приватного змісту становить мету дослідження.

Виклад основного матеріалу. Основною причиною запровадження позовної давності є задоволення певного публічно-правового інтересу. Суспільство потребує визначеності та порядку, зокрема, у відносинах між учасниками цивільного обігу. Існування нічим необмеженого в часі повноваження стосовно застосування примусу до боржника, який не виконав свого обов'язку, якраз і позбавляє соціум такої визначеності, а це, у свою чергу, викликає його протест [5, с. 222]. Отож давність, забезпечуючи вказаний порядок, стимулює уповноважену особу до активних дій щодо реалізації належного їй права під загрозою його втрати. Саме так, спонукаючи праволодільця до своєчасного звернення до суду з метою реалізації належного йому матеріального права, задовольняється публічний інтерес у впорядкованості суто приватних відносин.

Існування строків для виконання боржником обов'язків є цілком закономірним явищем, позаяк специфіка майнових відносин іноді передбачає їхній тривалий характер, а здійснення товарного обміну, як правило, не може відбуватися негайно. У принципі виправданою є практика законодавчого встановлення строків існування суб'єктивного матеріального права, в межах яких управлена особа може його реалізувати. Це здебільшого вносить визначеність до тих правовідносин, що виникнуть протягом перебігу та після спливу строку. Від того, чи скористався кредитор можливістю реалізації свого суб'єктивного права за час

існування останнього, часто залежить його роль чи участь у формуванні та регулюванні наступних цивільно-правових відносин. Наприклад, якщо спадкоємець протягом шести місяців після відкриття спадщини не вчинить дій з її прийняття, він позбавляється права на спадщину. Законодавче встановлення указаних строків має за мету або оптимізувати нормальний перебіг регулятивних правовідносин, або забезпечити визначеність інших, які впливають із тих, що регулюються. Їх нормативне введення є одним із важливих засобів забезпечення охорони інтересів учасників цивільно-правових відносин.

У цьому аспекті існування строків, які обмежують у часі можливість суб'єкта, право якого порушене, здійснити його правовий захист, здається нелогічним. Адже охоронні правовідносини виникають із приводу захисту права. Тому їх регулювання має бути спрямоване на захист потерпілої сторони. І, здавалося б, лише від кредитора залежить, коли здійснити захист свого матеріального права: негайно, після порушення чи через якийсь строк. З іншого боку, погашення права кредитора на позов означає неможливість примусового виконання обов'язку. Борг залишається серед активів боржника, відтак він набуває певну вигоду. На відміну від регулятивних цивільно-правових відносин, охоронні відносини не повинні гарантувати рівний захист прав та інтересів їхніх учасників. Принципом діяльності правозастосовних органів є передбачений законом захист цивільних прав від будь-яких посягань і порушень. Отже, у разі порушення суб'єктивного матеріального права управлена та зобов'язана особи повинні мати різний ступінь юридичного захисту. З цієї позиції нелогічним є застосування наслідків у вигляді обмеження періоду існування права до особи, яка не вчинила протиправних дій [6, с. 207]. Тому введення певних строків для судового захисту права на перший погляд надає правовий захист боржнику, якого він не повинен мати. Очевидно, що подібні сумніви притаманні також українському законодавцю. Про це, зокрема, свідчить те, що давнісні строки для судового захисту порушеного права за новим Цивільним кодексом здебільшого подовжені, порівняно з попереднім ЦК, що, на думку авторів Кодексу, більшою мірою відповідає інтересам суспільства й кредитора та гарантує захист його суб'єктивних прав.

Отже, окремі характеристики інституту позовної давності, здавалося б, дають змогу кваліфікувати його як такий, що суперечить основним принципам цивільного права, діє на користь правопорушника й логіка існування якого відсутня. Та все ж аргументів на його підтримку за довгий час дослідниками наводилося набагато більше. Хоча, звісно, не всі з них можуть бути прийнятними. Серед аргументів на користь існування

позовної давності досить часто доводиться натрапляти, зокрема, на такий: тривале нездійснення охоронного повноваження тягне цілком природне припущення про припинення після її спливу права на судовий захист для осіб, які фактично такого права не потребують [7, с. 215]. Якщо суб'єкт не виправдано довго не звертається до суду з позовом про захист свого матеріального права, є всі підстави вважати, що він втратив інтерес до реалізації цього права [8, с. 252]. Тобто нездійснення певного зобов'язання протягом тривалого строку може призвести до існування боргу, виконання якого є вже нереальним або втратило інтерес для кредитора, наприклад, якщо обов'язок полягає у виконанні робіт, передачі речі тощо.

Звісно, ми не виключаємо можливості втрати кредитором інтересу до реалізації свого регулятивного права, але таке обґрунтування існування позовної давності виглядає нелогічно. Коли вірителю відомо про фізичну спроможність боржника виконати зобов'язання, якщо останнього до цього зобов'яже суд, відмовитися від реалізації свого права кредитор може різними способами, і для цього зовсім необов'язково чекати закінчення давнісного строку. Відповідно до актів цивільного законодавства України таке зобов'язання може припинитися, наприклад, шляхом прощення боргу, за домовленістю сторін тощо. Радше йдеться про втрату інтересу кредитора до реалізації свого охоронного права через очевидну неможливість боржника його задовольнити. Сказане наочно підтверджується практикою. Досить часто після порушення матеріального права та початку перебігу позовної давності за простроченим зобов'язанням кредитор, здійснивши мінімально необхідний моніторинг, доходить висновку про відсутність реальної можливості для задоволення його вимог, навіть якщо судовий орган винесе рішення про застосування заходів примусу до боржника. Виконання такого рішення буде завідомо неможливим, а звернення до суду з позовом лише потягне додаткові витрати кредитора, які теж не будуть відшкодовані.

Деякі дослідники роблять висновок, що коли порушення права не викликає з боку особи, якої воно стосується, жодної реакції, якщо ця особа, яка могла б вважати своє право порушеним, не звертається до суду за захистом надто довго, то відповідне право в цієї особи ніколи не виникало або припинило своє існування, зокрема, шляхом погашення [9, с. 14]. Дозволимо собі не погодитися з таким припущенням як із загальним правилом. Усе ж практика показує, що на ринковому етапі майнових відносин переважають зовсім інші мотиви тривалого незвернення до суду за захистом матеріального права (хоча було б неприпустимим відкидати подібні ситуації взагалі). Крім того, як буде показано далі, необхідною

передумовою виникнення права на позов, а отже, і початку давнісного перебігу є наявність в особи суб'єктивного матеріального права та порушення цього права іншим суб'єктом. Якщо ж право ніколи не існувало, то про його порушення чи захист не може бути мови.

Звичайно, можна припустити, що давністю припиняється те право, яке й так не потрібне його носію, він від нього відмовився добровільно. Але якщо особа все-таки звертається з позовом до суду, то значить володілець правом від нього не відступився. Тож втрачається логіка у презумпції, що давність припиняє вже непотрібне право. Скоріше давність – це межа життєздатності бездіяльного права [10, с. 8]. Відомий цивіліст Д.І. Мейер також відкидав її з підстав позовної давності як припущення, що зі спливом часу управнена особа фактично відмовляється від права. «Припущення, – зазначав учений, – має значення лише тоді у сфері права, коли воно виправдовується на ділі, а втім, якщо за спливом цього строку виникає спір про право, значить не було відмови від права з боку суб'єкта, отже, презумпція відмови, покладена в основу давності, не виправдовується дійсністю, а суперечить їй [11, с. 7–8]. З цим можна погодитися. Наприклад, право оспорювати давнісне володіння, як і будь-яке домагання, підлягає за давністю, але така давність, обчислюючись від моменту виникнення права на позов, не приводить до виникнення якогось суб'єктивного права та прямо непов'язана з припиненням права власності.

На думку німецьких дослідників, метою позовної давності є забезпечення непорушності права, що становить одночасно інтерес суспільства та інтерес конкретної особи [12, с. 406]. Дозволимо собі критично оцінити також цю тезу. Адже забезпечення непорушності права є завданням не лише досліджуваного інституту, але й правової системи загалом, крім того, важко уявити собі такий стан суспільства (принаймні зараз), коли його інтереси повністю співпадають з інтересами всіх його членів. Можна погодитися з твердженнями дослідників питання про спрямованість позовної давності на забезпечення обґрунтованості та справедливості судових рішень, позаяк із спливом часу відбувається втрата чи застарівання доказів [13, с. 108]. Водночас цей публічно-правовий інтерес достатньою мірою реалізується лише через визначення давнісних строків, які можна порівняти з нормативно встановленою тривалістю зберігання документів та з часом фізіологічних змін у свідомості та здоров'ї людини тощо. Очевидно, що скорочені строки давності не реалізують цей соціальний інтерес, їх встановлення все ж більше опосередковується суспільною необхідністю усунення протягом невеликого часу невизначеності у відносинах певного типу.

Втім, спрямованість позовної давності на визначеність взаємин кредитора та боржника має в літературі також негативну оцінку. З цього погляду оформлена таким способом визначеність забезпечує результативність цього правового інституту саме тим, що після спливу давнісного строку боржник отримує впевненість, що до нього не будуть застосовуватися примусові заходи [14, с. 102]. Можна певною мірою з цим погодитися, але лише розглядаючи давність як єдиний фактор для заперечень проти позову. Дійсно, навіть не маючи жодних сутнісних підстав для такого заперечення, відповідач, зрештою, тільки задавненням вимоги може обґрунтувати неправомірність її задоволення. Але такий підхід суперечив би призначенню цього інституту права – забезпеченню одночасного захисту порушеного права особи та інтересу суспільства. Насправді зводиться призначення позовної давності до захисту інтересів боржника, тим більше – неналежного боржника, було б дуже спрощеною оцінкою цього інституту. І можливість заперечення проти позовних вимог за допомогою лише одного посилання на пропуск давності, безумовно, запроваджена виключно для того, щоб відповідач не обтяжував себе після її спливу пошуком доказів виконання обов'язку, хоча й має можливість це зробити.

Правильніше було б говорити про задоволення коментованим інститутом суспільних інтересів, котрі полягають у забезпеченні визначеності не щодо безкарності боржника, а стосовно матеріальних відносин через тривалий час, в оптимізації судового розгляду спору тощо. Звісно, при цьому певним чином «обрізаються» права уповноваженої особи в частині обмеження тривалості дії охоронних повноважень, проте таке обмеження в усіх доктринах визнається розумним і необхідним. У правовій науці висловлено думку, що позовна давність становить строк, протягом якого, за припущенням законодавця, зберігається соціальний інтерес щодо існування матеріального права на позов. І навіть якщо в уповноваженого зі спливом часу не припиниться інтерес до захисту свого права, згідно з імперативними приписами відповідає економічна підстава права, що відповідає суспільній потребі [15, с. 28–29].

Насправді позовна давність забезпечує декілька соціально-значимих результатів для позитивного розвитку цивільних відносин. Зокрема, це привнесення визначеності до них: погодьтеся, недоцільно дуже довго тримати боржника та інших зацікавлених осіб у невіданні стосовно судового вирішення спору. І хоча саме з огляду на цей чинник у цивілістиці обґрунтовується теза, що позовна давність – це інститут, який регулює захист боржника [16, с. 9], таке твердження потребує коригування: позовна давність також усуває

невизначеність щодо існування права кредитора, значною мірою захищаючи його інтереси. Зі спливом тривалого часу та втратою доказів може виникнути питання не про доказовість порушення суб'єктивного права, а про саме його існування, що іноді для позивача може мати більш тяжкі наслідки, ніж недоведеність правопорушення. Звісно, не можна безкінечно довго залишати в невизначеному стані взаємовідносини між правоволодільцем і порушником. Тому усунення такої невизначеності є однією з цілей, для досягнення котрих був первинно призначений інститут позовної давності.

З проведеного дослідження можемо зробити такі **висновки**. Позовна давність визначає строк дії матеріального права на позов. Загроза погашення вказаного права після закінчення перебігу позовної давності сприяє впорядкуванню конкретного правовідношення та цивільного обігу загалом, що є однією з головних підстав для запровадження цього інституту. Адже необмежена в часі можливість стягнення застарілих боргів ставить під загрозу визначеність не лише конкретно приватноправового відношення, а й інших правовідносин, що пов'язані із спірним.

Встановлення давнісного позовного строку дає змогу справити своєчасний вплив на неналежного боржника, що, у свою чергу, може забезпечити ефективно задоволення інтересів кредитора. Боржник після тривалого неперед'явлення йому позовних вимог може втратити фізичну можливість щодо їх задоволення добровільно чи за судовим примусом, тому обмеження часу для реалізації права на судовий захист спрямоване на забезпечення інтересів уповноваженого. Як цивільно-правовий інститут, який забезпечує відповідні суспільні потреби та інтереси, позовна давність має спонукальний, стимулюючий і дисциплінуючий характер.

Література

1. Угода про міжнародне залізничне вантажне сполучення (УМВС) від 1 листопада 1951 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_011.
2. Нью-Йоркська Конвенція ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу 1974 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_002.
3. Слипачук Т.В. Вопросы исковой давности: практика МКАС при ТПП Украины. Юридическая практика. 2003. № 19. С. 7.
4. Энгельман И.Е. О давности по русскому гражданскому праву: историко-догматическое исследование. М.: «Статут», 2003. 511 с.
5. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. 11-е изд., первое посмерт., просм. и доп. М.: Бр. Башмаковы, 1914. Т. 1. 499 с.
6. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. 10-е изд. М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1912. 952 с.
7. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Чтения, изданные по запискам слушателей: 10-е изд., испр. и

доп. / Под ред.: А.И. Вицына. Петроград: Н.К. Мартынов, 1915. 715 с.

8. Иоффе О.С. Советское гражданское право: курс лекций. Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах. Л.: ЛГУ, 511 с.

9. Абрамов С.Н. Исковая давность / под ред. И.Т. Голякова. 2-е изд., перераб. М.: Юрид. Изд-во МЮ СССР, 1946. 24 с.

10. Боровиковский А.Л. Отчет судьбы. СПб., 1892. Т.2. 260 с.

11. Калачов Н.В. О давности по русскому гражданскому праву. Юридический вестник (изд. Московского юридического общества: 1867–1868). М., 1867. Кн. 1 (Июль). С. 7–8.

12. Эннекдерус Л., Кипп Т., Вольф М. Курс германского гражданского права: введение и общая часть / Под ред., с предисл.: Д.М. Генкин; пер. с нем. И.Б. Новицкий. М.: «Иностр. лит.», 1950. Т. 1. 483 с.

13. Гражданское право / Под ред. М.М. Агаркова и Д.М. Генкина. М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. Т. 2. 319 с.

14. Горовець С. Переривання позовної давності: сутність і призначення. Юридичний журнал. 2005. № 12 (42). С. 102–111.

15. Гурвич М.А. Пресекабельные сроки в советском гражданском праве. М.: ВЮЗИ, 1961. 80 с.

16. Попов Б.В. Исковая давность. Текст и комментарий к ст. ст. 44–51 Гражданского кодекса РСФСР. М.: «Право и жизнь», 1926. 32 с.

Анотація

Гуйван П. Д. До питання про соціальне призначення позовної давності. – Стаття.

Робота присвячена науковому дослідженню теоретичного та соціально-економічного обґрунтування цивільного інституту позовної давності. Встановлено, що темпоральне обмеження охоронного права особи на звернення до суду спрямоване на досягнення су-

пільного інтересу щодо стабільності, передбачуваності та визначеності приватного обороту. Спростовано окремі наукові підходи стосовно того, що позовна давність призначена виключно для захисту неналежного боржника.

Ключові слова: позовна давність, визначеність відносин, задоволення.

Аннотация

Гуйван П. Д. К вопросу о социальном назначении исковой давности. – Статья.

Работа посвящена научному исследованию теоретического и социально-экономического обоснования гражданского института исковой давности. Установлено, что темпоральное ограничение охранительного права лица на обращение в суд направлено на достижение общественного интереса к стабильности, предсказуемости и определенности частного оборота. Опровергнуты отдельные научные подходы относительно того, что исковая давность предназначена исключительно для защиты ненадлежащего должника.

Ключевые слова: исковая давность, определенность отношений, задоволение.

Summary

Guyvan P. D. To the question of the social purpose of limitation. – Article.

The work is devoted to the scientific study of the theoretical and socio-economic justification of the civil institute of limitation. It has been established that the temporal restriction of a person's protective right to appeal to the court is aimed at achieving a public interest in stability, predictability and certainty of private circulation. Separate scientific approaches have been refuted as to the fact that the limitation of actions is intended solely for the protection of an inappropriate debtor.

Key words: limitation of actions, certainty of relations, obsolescence.